

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ
В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ****CONCEPTUAL PRINCIPLES FOR THE IMPLEMENTATION OF RESTORATIVE JUSTICE
IN UKRAINE: SOME ISSUES**

Туманянц А.Р., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню окремих питань впровадження відновного правосуддя в Україні. Констатується, що на сучасному етапі розвитку правової науки у світі все більшого поширення набуває ідея відновного правосуддя, сутність якої полягає у примиренні правопорушника та постраждалого без втручання компетентних державних органів. Визначаються чинники, які детермінують можливість та необхідність диференціації кримінальної процесуальної форми у напрямку її спрощення. З'ясовуються концептуальні засади впровадження відновного правосуддя в Україні. Аналізується модель інституту медіації у кримінальному процесі України. Зокрема, наводяться аргументи щодо можливості запровадження інституту медіації як додаткового процесуального механізму, оскільки концепція відновної юстиції в цілому і медіація зокрема мають обмежену сферу застосування; межі використання медіації у кримінальному процесі мають визначитися на законодавчому рівні з урахуванням засадничих основ кримінального провадження як реалізації диспозитивних прав потерпілого і підозрюваного, обвинуваченого, і підлягає поетапному впровадженню. Розкриваються принципи здійснення медіації стосовно кримінальних правопорушень, зокрема, доступність програм медіації, допустимість здійснення медіації на будь-якій стадії процесу, незалежність та автономність медіаційних служб, добровільність участі сторін, нейтральність та неупередженість медіатора, конфіденційність процедури медіації. Зазначається, що в основу моделі вітчизняного інституту медіації в кримінальному провадженні мають бути покладені стандарти, які закріплені у низці міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною. Доводиться, що медіаційні процедури мають значну ефективність та високий потенціал для використання у вітчизняному кримінальному процесі, у тому числі гармонійно спираючись на існуюче нормативне регулювання. Вони апробовані зарубіжною та національною практикою і становлять значний науковий інтерес.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення кримінально-правових конфліктів, відновне правосуддя, медіація, кримінальне провадження.

The article is devoted to the study of certain issues of the implementation of restorative justice in Ukraine. It is stated that at the present stage of development of legal science in the world the idea of restorative justice is becoming more widespread, the essence of which is to reconcile the offender and the victim without the intervention of the competent state authorities. The factors that determine the possibility and necessity of differentiation of the criminal procedural form in the direction of its simplification are clarified. The conceptual principles of the implementation of restorative justice in Ukraine are determined. The model of the institute of mediation in the criminal process of Ukraine is analyzed. In particular, arguments are made about the possibility of introducing the institution of mediation as an additional procedural mechanism, as the concept of restorative justice in general and mediation in particular have a limited scope; the limits of the use of mediation in criminal proceedings should be determined at the legislative level, taking into account the fundamental principles of criminal proceedings and as the implementation of the dispositive rights of the victim and suspect, the accused. The principles of mediation in relation to criminal offenses are revealed, in particular, accessibility of mediation programs, admissibility of mediation at any stage of the process, independence and autonomy of mediation services, voluntary participation of parties, neutrality and impartiality of mediators, confidentiality of mediation procedures. It is noted that the model of the domestic institution of mediation in criminal proceedings should be based on standards that are enshrined in a number of international legal acts ratified by Ukraine. It is proved that mediation procedures have significant efficiency and high potential for use in the domestic criminal process, including based on existing regulations. They are tested by foreign and national practice and are of considerable scientific interest.

Key words: alternative ways of resolving criminal conflicts, restorative justice, mediation, criminal proceedings.

Зміна парадигми кримінального процесу України на більш демократичних та гуманістичних началах детермінувала усвідомлення соціальної цінності судової процедури не тільки як форми легітимної державної репресії щодо осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, але і як способу вирішення кримінально-правових конфліктів. Розширення сфери дії таких засад кримінального провадження, як змагальність та диспозитивність, зумовили варіативність шляхів і способів їх вирішення.

Новелізація системи кримінального процесу зумовила реалізацію у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі КПК) ідеї можливості вирішення кримінально-правових конфліктів шляхом компромісу, прямим наслідком якої є диференціація процесуальної форми у напрямку її спрощення та прискорення.

На переконання В.М. Трофименка, диференціація процесуальних форм виступає однією із пріоритетних умов раціонального використання процесуальних засобів, досягнення більшої результативності кримінального провадження з одночасною процесуальною економією [1, с. 1187].

Доводиться констатувати, що сучасне національне кримінальне правосуддя відрізняється каральним підходом, що, у свою чергу, не дозволяє в повній мірі забезпечити в кримінальному провадженні дотримання закри-

плених у Конституції України високих стандартів захисту і забезпечення прав і свобод людини, які в нашій державі проголошені найвищою цінністю.

Так звані традиційні кримінальні процесуальні процедури виявляються неспроможними забезпечити розгляд щорічно зростаючу кількість кримінальних проваджень при неодмінному дотриманні стандартів справедливого судочинства. Зазначене обумовлює висновок, що вони потребують вдосконалення, одним із напрямів якого є використання альтернативних процедур, які у доктрині називають прискореними, спрощеними, целерантними, компромісними, консенсуальними, відновними.

Питання примирення жертви злочину і правопорушника, у тому числі, інституту медіації в кримінальному провадженні, порушували у своїх дослідженнях такі вчені-правники, як Х.Д. Алікперов, Р.Ф. Аракелян, Л.О. Воскобітова, Г.К. Герасенкова, Є.В. Давидова, В. Замніус, В.В. Землянська, Л.М. Карнозова, Р.Г. Коваль, Р.Р. Максудов, М.Г. Флямер, Є.А. Симонова, В.Т. Маляренко, Н.В. Нестор, П.П. Пилипчук та інші.

Однак, незважаючи на здобутки в досліджуваній проблематиці, науковий потенціал на даний момент не реалізований у повній мірі. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне дослідити теоретичні положення концепції відновної юстиції, механізм процедури медіації як способу

вирішення конфліктів, а також застосування медіації в кримінальному провадженні. Такий аналіз дозволить зробити висновок про наявність чи відсутність в сучасному українському кримінальному процесі передумов впровадження відновного правосуддя і розробити концепцію інституту медіації для вирішення кримінально-правових конфліктів з урахуванням особливостей вітчизняного кримінального судочинства.

В останні роки все більшої уваги приділяється питанню впровадження в правову систему України відновного правосуддя, сутність якого полягає у можливості примиренні правопорушника та постраждалого без втручання компетентних державних органів.

Відновне правосуддя – це інший, новий погляд, інша філософія відповіді суспільства на кримінальне правопорушення, інша парадигма, відповідно до якої основна мета правосуддя – відновлення, що розуміється не формально – юридично як відновлення порушеного правопорядку, встановленого державою, а в широкому соціальному аспекті – як зцілення жертви, реальне відшкодування їй заподіяного злочином шкоди, спокута провини кривдником, узяття ним на себе відповідальності, поновлення порушених відносин у соціальній спільності. Основними діючими особами, які вирішують проблеми, пов'язані з конкретним кримінальним правопорушенням, його причинами й наслідками, стають самі учасники події – правопорушник і жертва.

Концепція відновного правосуддя описана відомим американським вченим Говардом Зером у роботі «Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя» [2]. Вивчення положень цієї роботи свідчить, що у світі існує декілька різновидів відновного правосуддя, зокрема, «сімейні конференції», «коло правосуддя» та програми примирення жертви та правопорушника (медіація). Остання є найбільш розповсюдженою. Її сутність полягає в діяльності спеціально підготовленого посередника – медіатора, що спрямована на залагодження конфлікту, який стався внаслідок вчинення злочину, між потерпілим та злочинцем. Аналіз та співставлення концепції національної правової системи та інституту примирення дає підстави зробити висновок відносно переваги медіації перед іншими моделями відновного правосуддя. З одного боку, вона дасть широкі можливості постраждалому та правопорушнику самостійно вирішити конфлікт, що стався, з іншого, враховуючи публічність кримінального судочинства України, дозволить органам, які ведуть процес, «контролювати» процедуру примирення, зокрема, вирішувати питання стосовно медіабельності кримінальних проваджень, враховувати її наслідки при визначенні виду та міри відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Вбачається, що медіаційні процедури мають значну ефективність та високий потенціал для використання у вітчизняному кримінальному процесі, у тому числі гармонійно спираючись на існуюче нормативне регулювання. Вони апробовані зарубіжною та національною практикою і становлять значний науковий інтерес, так як недостатньо глибоко вивчені на доктринальному рівні.

У цьому контексті цікавою уявляється точка зору, що медіація є проявом найвищої свободи, яка можлива лише там, де люди не тільки адресати чинного права, але одночасно і співучасники в його створенні, його творці і захисники [3, с. 164].

Термін «медіація», який здавався таким чужорідним спочатку, поступово «впроваджується» у національний правовий сегмент. Серед чинників, які детермінують необхідність нормативної регламентації інституту медіації у кримінальному провадженні, безумовно, можна виокремити необхідність адаптації національного кримінального процесуального законодавства до права Європейського Союзу, зокрема транспозицію «*acquis communautaire*»

Європейського Союзу у правову систему України у рамках євроінтеграційних процесів нашої держави.

Досвід зарубіжних країн показує, що альтернативні механізми вирішення кримінально-правових конфліктів рано чи пізно знаходять своє закріплення на нормативному рівні та в тій чи іншій формі набувають рис кримінальних процесуальних інститутів. Відбувається так звана поступова «процесуалізація» альтернатив кримінальному переслідуванню, що, на наш погляд, дає обґрунтовані підстави ставити питання стосовно можливості запровадження інституту медіації як додаткового процесуального механізму, оскільки концепція відновної юстиції в цілому і медіація зокрема мають, на нашу думку, обмежену сферу застосування. Розглядуваний інститут не здатний в повному обсязі забезпечити вирішення завдань кримінального провадження та, безумовно, не зможе замінити собою традиційне кримінальне судочинство. Переадресація «приватному інтересу» функції протидії злочинності при збереженні за «публічним сектором» лише окремих контрольних повноважень, є небезпечною та такою, що містить значні ризики. У зв'язку з цим межі використання медіації у кримінальному процесі мають визначитися на законодавчому рівні з урахуванням засадничих основ кримінального провадження та як реалізації диспозитивних прав потерпілого і підозрюваного, обвинуваченого.

Як справедливо зазначає Л.В. Головка, для застосування альтернатив кримінальному переслідуванню необхідно, щоб правова система держави допускала оцінку доцільності порушення кримінального переслідування. Медіація як спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту є однією з можливих альтернатив кримінальному переслідуванню [4, с. 64].

Засади відновного правосуддя, його основоположні ідеї як концепції альтернативного реагування на кримінальне правопорушення: зцілення жертви, відповідальності правопорушника за вчинені ним дії, відшкодування шкоди, гармонізація потреб потерпілого, правопорушника та суспільства – зумовлюють необхідність виокремлення принципів здійснення медіації (як однієї із його форм) саме стосовно кримінальних правопорушень.

Принципи здійснення медіації – це той правовий фундамент, на якому ґрунтується вся процедура.

У Рекомендаціях № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах, прийнятих Комітетом міністрів на 679-й зустрічі представників Комітету від 15 вересня 1999 р., наголошується на п'яти основних принципах здійснення медіації стосовно кримінальних правопорушень: (1) медіація у кримінальних справах повинна мати місце тільки тоді, коли всі сторони добровільно дійшли згоди з цього приводу; сторони також можуть відмовитися від своєї згоди на будь-якому етапі проведення медіації; (2) будь-які обговорення під час зустрічі мають конфіденційний характер та не можуть використовуватися в майбутньому, окрім випадків, коли наявна згода сторін; (3) медіація у кримінальних справах має бути доступним заходом; (4) медіація у кримінальних справах має бути допустимою на будь-якій стадії правосуддя; (5) медіація є незалежною та автономною в рамках кримінальної юстиції [5].

Наведені принципи умовно можна поділити на дві групи: (1) *інституціональні*: а) доступність програм медіації, б) допустимість здійснення медіації на будь-якій стадії процесу, в) незалежність та автономність медіаційних служб; (2) *організаційні*: а) добровільність участі сторін, б) нейтральність та неупередженість медіатора, в) конфіденційність процедури медіації.

Доступність програм медіації. Принцип доступності програм відновного правосуддя, в тому числі й медіації, означає, що держави, приєднавшись до низки міжнародних документів, зокрема Рамкового рішення Ради

Європейського Союзу «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві» від 15 березня 2001 р., яким зобов'язано всі держави Європейського Союзу поширювати посередництво у кримінальних справах та забезпечувати прийняття до розгляду будь-яких угод між жертвою та правопорушником, досягнутих у процесі посередництва [6], повинні гарантувати доступ до альтернативних способів врегулювання кримінально-правових конфліктів, сприяти впровадженню різноманітних реституційних програм на практиці. У цьому аспекті особливої актуальності набуває необхідність забезпечення реалізації конституційного положення щодо права кожного на захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами (ч. 6 ст. 55 Основного Закону України).

Чинниками, які визначають доступність медіації, є: (а) право знати про можливості врегулювання кримінально-правового конфлікту за допомогою медіації; (б) встановлення реальної можливості отримання послуг медіатора; (в) покладання на суб'єктів, які ведуть процес, обов'язку інформувати зацікавлені сторони про таку можливість та сприяти її реалізації; (г) надання захисниками та представниками рекомендацій та порад своїм клієнтам щодо доцільності (коли це можливо) альтернативного розв'язання спору тощо.

Неприпустимі будь-які обмеження права особи на участь у процесі медіації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками.

Медіація повинна проводитися мовою, яку розуміють сторони. За необхідності сторони повинні мати можливість користуватися послугами перекладача.

Задля загальної доступності медіації важливим фактором виступає її вартість, яка має бути розумною.

Допустимість здійснення медіації на будь-якій стадії процесу. Програми відновного правосуддя можуть ефективно функціонувати в різних формах. Визначення стадії або етапу окремої стадії кримінального провадження, на якому видається можливим здійснення процедури медіації, залежить від національного законодавства. Особливості правових систем (зокрема, континентальної та англосаксонської) зумовлюють існування трьох основних моделей співвідношення медіації та кримінального процесу: (1) медіація як частина кримінального процесу; (2) медіація як альтернатива кримінальному процесу; (3) медіація як паралельний інститут щодо кримінального процесу.

Перша модель передбачає, що на певній стадії кримінального процесу провадження зупиняється і справа направляється на процедуру медіації. Якщо сторонам вдається укласти медіаційну угоду, то її текст додається до матеріалів справи, та, надалі: а) прокурор може винести постанову про закриття кримінального провадження, б) суд враховує результати медіації при ухваленні остаточного рішення.

Правова природа другої моделі полягає в тому, що кримінальний конфлікт ще на досудовому етапі кримінального провадження виводиться за його рамки. У більшості європейських держав прокурор або суд наділені дискреційними повноваженнями стосовно передачі справ на медіацію. Як правило, це випадки, коли злочин було вчинено вперше, невеликої тяжкості, правопорушник готовий відшкодувати шкоду або останнім є неповнолітній.

І, нарешті, третя модель запроваджує можливість використання медіаційних процедур паралельно кримінальному провадженню, а саме під час призначення покарання або під час реального відбування покарання.

Так, у країнах англосаксонської системи права на стадії винесення вироку служба пробації готує свій звіт та саме на цьому етапі може бути ініційована процедура

медіації, результати якої також включаються до звіту офіцера пробації.

Потреба у примиренні виникає не лише при вирішенні питання щодо призначення покарання, а й безпосередньо при його виконанні, враховуючи, що відновне правосуддя спрямоване, в тому числі, на моральне виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та була засуджена за це. Отже, медіація може бути підставою для застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

У зв'язку із цим вважаємо, що під час розробки вітчизняної концепції інституту медіації необхідно визначитися з тим, яке саме місце вона повинна займати в системі кримінального провадження.

Незалежність та автономність медіаційних служб. Автономність служб медіації означає їх незалежність та самостійність під час реалізації своїх функцій. Медіація жодним чином не підміняє офіційне правосуддя. Утім, її застосування значно розширює варіативність вирішення кримінально-правового конфлікту та сприятиме більш ефективному досягненню мети правосуддя. При цьому за державними органами та їх посадовими особами, які ведуть кримінальне провадження, залишається право на оцінку результатів медіації.

Добровільність участі сторін. Принцип добровільності впливає із самої природи консенсуальних процедур. Медіація у кримінальному провадженні може мати місце тільки тоді, коли учасники процесу дійшли до розуміння значення процесу та добровільно, внаслідок вільного волевиявлення, погодилися на її проведення. Саме добровільна згода є необхідною умовою і певним чином запорукою успіху будь-якої медіаційної процедури. При цьому сторони мають право відмовитися від участі у процедурі медіації на будь-якому етапі її проведення.

Зауважимо, що у вітчизняному кримінальному процесі існують інститути, застосування яких також можливе лише за згодою учасників процесу: кримінальне провадження на підставі угод (глава 35 КПК України); звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України, § 2 глави 24 КПК України).

Принцип добровільності повинен складати й основу діяльності самого медіатора, оскільки: а) психологічна атмосфера є тією детермінантою, яка зумовлює успішність медіаційного процесу; б) коли медіатор під час процедури медіації доходить до переконання про відсутність бажання сторін вирішити конфлікт, про неможливість конструктивної роботи в рамках цієї процедури, він має право її припинити.

Відмітимо, що реалізація розглядуваного принципу саме у кримінальному провадженні має певні особливості. Йдеться про беззаперечну умову початку процедури примирення – визнання підозрюваним, обвинуваченим своєї вини та готовність відшкодувати заподіяну шкоду. Водночас треба звернути увагу, що згоду на участь у медіаційній процедурі не слід ототожнювати з визнанням вини у кримінальному процесуальному сенсі. Ураховуючи нормативний зміст такої загальної засади кримінального провадження, як презумпція невинуватості, органи досудового розслідування, прокурор та суд, у випадку участі підозрюваного, обвинуваченого у медіаційній процедурі, не вправі вважати доведеним факт його винуватості. Більш того, невиконання угоди, досягнутої в рамках процедури медіації, не може розглядатися як обставина, що обтяжує покарання.

Нейтральність медіатора. Під час здійснення своєї діяльності медіатори є незалежними і підкоряються лише нормам вітчизняного законодавства. Медіатор повинен виконувати свої обов'язки неупереджено, ґрунтуючись на потребах та бажаннях учасників процесу медіації,

не займати позицію однієї із сторін. Він не має права нав'язувати свою думку щодо сутності порозуміння між сторонами, але може спрямовувати медіацію в напрямку досягнення примирення між ними.

Нейтральність медіатора повинна забезпечуватися можливістю заявлення сторонами йому відводу на будь-якому етапі медіації або самовідводу, за наявності обставин, які могли б вказувати на його упередженість.

Разом із тим слід мати на увазі, що, на відміну від цивільних справ, у кримінальному провадженні сторони медіації не рівноправні, адже на підозрюваного, обвинуваченого покладається обов'язок відшкодування заподіяної шкоди, що, у свою чергу, можна розглядати як певний виклик нейтральності медіатора. Безумовно, медіатор не може нейтрально відноситися до кримінального правопорушення як негативного соціального явища, однак від його майстерності та професіоналізму залежить можливість досягнення балансу між осудом вчиненого суспільно небезпечного діяння та допомогою потерпілому у відновленні нормальної життєдіяльності, а підозрюваному, обвинуваченому – у ресоціалізації.

Утім, це не означає, що вимоги потерпілого до правопорушника можуть бути неспівмірними тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, розміру заподіяної шкоди та іншим суттєвим обставинам. Усі домовленості, до яких доходять сторони в ході медіації, повинні містити розумні умови і зобов'язання, які відповідають цілям і задачам захисту прав і законних інтересів особистості, суспільства і держави.

Конфіденційність процедури медіації. Інформація, отримана в процесі медіації, є конфіденційною та не може бути використана в майбутньому, за винятком випадків, коли на це погоджуються сторони. У параграфі 30 Рекомендації Ради Європи № R (99) 19, як виняток, звертається увага на можливість та обов'язковість порушення принципу конфіденційності у разі, якщо така інформація містить відомості про можливість вчинення тяжкого злочину в майбутньому [5]. Окрім цього, Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради Європи про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21 травня 2008 р. також визначає винятки з принципу конфіденційності: а) коли це необхідно для громадського порядку в зацікавленій державі-члені, особливо для забезпечення захисту першорядних інтересів дітей або для запобігання будь-якого посягання на фізичну або психологічну безпеку людини; б) коли оприлюднення змісту угоди, досягнутої за

допомогою посередництва, необхідно для того, щоб здійснити або виконати цю угоду [7].

Після закінчення процедури медіації медіатор може повідомити: (а) про результати самої процедури: досягнуто згоди між сторонами або ні; (б) зміст самої угоди, тобто зобов'язання сторін, умови їх виконання та інші обставини.

Однак медіатор не вправі: (а) розголошувати хід проведення процедури; (б) позиції та доводи сторін; (в) давати оцінку поведінці сторін у ході зустрічі; (г) повідомляти іншим учасникам процедури медіації обставини, які стосуються лише однієї із сторін, без її згоди тощо.

Розглядуваний принцип набуває особливого значення в разі, якщо сторони в ході медіації не дійшли порозуміння, тобто угода не була досягнута. Щоб уникнути можливого впливу результатів невдалої медіаційної процедури на подальший хід провадження, у разі недосягнення угоди, медіатор повинен бути наділений правом повідомити про результати процедури, але не про причини недосягнення згоди, а також про доводи і позиції сторін.

Медіатор належить до кола осіб, які наділені так званим абсолютним імунітетом свідка, тобто його не можна допитувати в якості свідка про обставини, які стали йому відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди.

У разі порушення принципу конфіденційності медіатор повинен нести відповідальність, встановлену законом.

На завершення варто зазначити, що основне значення відновного правосуддя полягає, на нашу думку, в тому, щоб створити нову філософію кримінального права і процесу, за допомогою якої можна розширити, а то й подолати формально-юридичні рамки судочинства.

Перед сучасною кримінальною процесуальною наукою постає завдання розробити механізм впровадження ідей відновного правосуддя, оскільки цей процес є доволі складним, комплексним і припускає декілька етапів реалізації. Позитивний результат конвергенції розглянутої концепції правосуддя безпосередньо залежить від усвідомлення цієї ідеї, прийняття її як одного з принципів правосуддя, що можна вважати за початковий крок втілення його в життя.

Із нашого погляду, медіація, як посередництво між злочинцем і жертвою, матиме позитивні наслідки для потерпілого і правопорушника; може стати конкретним механізмом реалізації права сторін на примирення; сприятиме формуванню позитивного іміджу нашої держави серед світової спільноти; йдеться, зокрема, про гуманізацію процесу правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трофименко В. М. Теоретичні та правові основи диференціації кримінального процесу України : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 437с.
2. Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя: монографія. Університетське видавництво «Пульсари», 2004. 224 с.
3. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля : монография. Москва : Юрист, 1998. 350 с.
4. Головки Л.В. Альтернативы уголовному преследованию: европейская практика и российский уголовно-процессуальный контекст. Восстановительное правосудие / Под общ. ред. Петрухина И.Л. Москва : МОО Центр «Судебно-правовая реформа». 2003. С. 59–68.
5. Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах від 15 вересня 1999 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text.
6. Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві : Основоположне рішення Ради Європейського Союзу 2001/220/JHA від 15.03.2001 р. *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 3. С. 26.
7. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради Європи про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a95.